

इस्लामी संस्कृती

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

इस्लामी संस्कृती : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शितल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये १६०/-

इस्लामी संस्कृती

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

प्रास्ताविक चार शब्द

साने गुरुजींच्या पैगंबर चरित्राला मी प्रस्तावनारूप चार शब्द लिहावे, अशी श्री. यदुनाथ थत्ते यांनी मागणी केली आणि मी सहजच ती मान्य केली. अलीकडे मी अशी गोष्ट सहसा स्वीकारत नाही; पण गुरुजींची मुरवत तुटेना.

गुरुजींनी हे चरित्र भाविकपणाने लिहिले आहे, ज्या भाविकपणाची अपेक्षा एखाद्या निष्ठावंत मुसलमानाकडून करता येईल. 'सर्वधर्मी समानत्व' ही भावना गुरुजींच्या ठिकाणी मुरलेली होती; यामुळे हे शक्य झाले.

चरित्रग्रंथाच्या वाचकाच्या ठिकाणी एक विवेक लागतो. आपल्याला थोरांच्या चरित्राचे अनुकरण करायचे नसते, त्यांचे चारित्र्य घ्यायचे असते – हा तो विवेक होय; आणि प्राचीन पुरुषांच्या चरित्राला तो विशेषच लागू असतो. कारण ते आपल्यापासून कालतः दूर असतात; म्हणून 'तुका म्हणे सार धरी.'

इस्लामच्या निष्ठेत अवतारवाद येत नाही. केवढ्या मोठ्या पुरुषाला ईश्वराच्या जोडीला बसवणे योग्य नाही, असे इस्लामचे समंजस मत आहे याउलट, सर्वच ईश्वरमय असल्यामुळे, 'यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ' अशा सहृदय चित्तालाच ज्ञानप्रकाश लाभायचा, असा वैदिकांचा गूढ अभिप्राय आहे.

मग अशा वादांत आम्ही काय करावे ? निदान मुहंमदांबाबत विचार करताना इस्लामचे मत ग्राह्य समजावे.

संबंध कुराण वाचून मुहंमदांच्या जीवनचरित्राविषयी फारशी माहिती उपलब्ध व्हायची नाही. कृष्णचरित्राशिवाय भागवत आणि ख्रिस्तचरित्राशिवाय नवा करार, असा हा प्रकार आहे ! त्यातील गोडी लक्षात घेऊन वाचकाने प्रस्तुत चरित्र विवेकपूर्वक वाचावे.

हिंदू आणि मुसलमान हजार वर्षांपासून भारतात एकत्र राहत आहेत. तथापि एकमेकांच्या थोर पुरुषांविषयी आणि धर्मग्रंथांविषयी एकमेकांना, पुरेशी काय, फारशी

माहिती नसते. ती असणे जरूर आहे; कारण आम्हाला एकत्र नांदायचे आहे आणि एकत्र नांदून, विविधतेत एकता कशी राखता येते, इतकेच नव्हे, विविधतेनेच एकता कशी खुलते, हे जगाला दाखवायचे आहे.

या दृष्टीने प्रस्तुत पुस्तक विशेष स्वागतार्ह आहे.

एवढ्या चार शब्दांत, यदुनाथस्तृप्यतु.

ब्रह्मविद्यामंदिर, पवनार

११-१०-६४

विनोबाचा जय जगत

**VICE-PRESIDENT
INDIA**

New Delhi

Camp : Raj Bhavan,
Bombay 2-12-1964

I am very happy to learn that the first part of the late Shri Sane Guruji's work on Islamic civilization is being published on the 24th of December, 1964, the author's birthday. The admirers of Shri. Sane Guruji could not have celebrated the day in a better way. Shri. Sane Guruji influenced many a young life as a devoted teacher, and as the founder of the Rashtra Seva Dal. He contributed in significant measure to the building up of a sound public opinion - the basis for all true democratic life-through his prolific pen and as the founder of the Sadhana and the Sadhana Prakashan. To help in bringing about a true mutual understanding between various elements of the variegated pattern of our national life was one of the dominating urges of Shri. Sane Guruji's life. It was this, I guess, that made him write this book while he was an inmate of the Dhulia Jail in 1931 for the crime of working for the freedom of his people. The work is incomplete and was found among his papers after his unfortunate death in 1950.

The manuscript was read by my valued friend Shri. M. Harris and, on his advice, the first part is being published as a separate volume. It deals with the life of the Prophet Muhammad. It is an exquisite example of sympathetic understanding and a genuine appreciation of a life that has meant such a great deal for humanity and a true appreciation of whose work and mission can be of immense help in the process of our own national integration. The author has in entering the spirit of his subject.

There are, I understand, not many books on the life of the Prophet in Marathi and I am sure this one will be widely read and will make a distinct contribution towards a better understanding of Islam and the Prophet.

I am glad to know that the late author's friends and admirers are continuing his great work and should like to congratulate them on the publication of this valuable book.

(ZAKIR HUSAIN)

भावनात्मक ऐक्याला उपकारक ग्रंथ

उपराष्ट्रपती डॉ. झाकिर हुसेन

यांच्या इंग्रजीतील संदेशाचा मराठी अनुवाद

साने गुरुजींच्या इस्लामी संस्कृतीवरील ग्रंथाचा पहिला खंड २४ डिसेंबर, १९६४ रोजी लेखकाच्या जन्मदिवशी, प्रसिद्ध होत आहे याबद्दल मला फार आनंद वाटत आहे. साने गुरुजींच्या चाहत्यांनी त्यांचा जन्मदिवस साजरा करण्यासाठी ठरविलेला हा कार्यक्रम अन्य कोणत्याही कार्यक्रमापेक्षा अधिक औचित्यपूर्ण आहे. साने गुरुजी एक निष्ठावान शिक्षक म्हणून सुपरिचित आहेत. राष्ट्र सेवा दलाच्या संस्थापकांत त्यांची गणना होते. असंख्य तरुणांची मने त्यांनी घडविली.

साने गुरुजींनी विपुल लेखन केले आणि साधना साप्ताहिक व साधना प्रकाशन यांची संस्थापना केली. या साहित्यसाधनेतून, लोकशाही जीवनपद्धतीसाठी आवश्यक असणारे अधिष्ठान जे जागृत लोकमत, ते निर्माण करण्यासाठी त्यांनी मोठे कार्य केले. आपल्या राष्ट्राच्या जीवनातील वेगेवगळी वैशिष्ट्ये असणाऱ्या घटकांना एकमेकांची खरीखुरी ओळख पटावी व त्यांतून त्यांच्यात स्नेह निर्माण व्हावा, ही साने गुरुजींच्या मनातील एक प्रबळ प्रेरणा होती. मला वाटते या प्रेरणेमुळेच, स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतल्यामुळे धुळे तुरुंगात १९३१ साली कारावास भोगत असताना, त्यांनी हे पुस्तक लिहिले. हा त्यांचा ग्रंथ अपुरा आहे. १९५० साली झालेल्या त्यांच्या निधनानंतर, त्यांच्या उर्वरित कागदपत्रांत हे हस्तलिखित होते.

माझे सन्माननीय मित्र श्री. एम. हारिस यांनी हे हस्तलिखित वाचले आणि त्यांच्या सल्ल्यावरूनच या हस्तलिखिताचा पहिला भाग ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध होत आहे. या भागात मुहंमद पैगंबरांचे जीवनचरित्र आले आहे.

पैगंबरांचे जीवन मानवजातीच्या दृष्टिनेक, अतिशय मोलाचे आहे. त्यांच्या जीवित-कार्याचे व संदेशाचे खरेखुरे महत्त्व पटले तर आपल्या देशात भावनात्मक ऐक्य निर्माण होण्याच्या प्रक्रियेस मोठीच मदत होईल. या ग्रंथात पैगंबरांच्या कार्याचे

महत्त्व लेखकाने ज्या सहृदयतेने व सहानुभूतीने जाणले आहे आणि ज्या सहज आणि उत्कट रीतीने या कार्याचा गौरव केला आहे, ती रीत अपूर्व आहे. लेखन-विषयाच्या अंतरंगात प्रवेश करण्यात लेखकाने असामान्य यश संपादन केले आहे.

मराठीत मुहंमद पैगंबरांच्या जीवनावर फारशी पुस्तके नाहीत. माझी खात्री आहे की, साने गुरुजींचा हा ग्रंथ अनेक मराठी वाचक वाचतील आणि या वाचनामुळे अनेकांना पैगंबराचे व इस्लामचे आकलन अधिक चांगल्या रीतीने होईल.

साने गुरुजींच्या मित्रांनी व चाहत्यांनी त्यांचे कार्य पुढे चालू ठेवले आहे याचा मला फार संतोष वाटतो. हा मौलिक ग्रंथ प्रकाशित केल्याबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करतो.

अनुक्रमणिका

○ मानव समाजाच्या अभ्यासाची चार रूपे		१३
○ इस्लामची जन्मभूमी		१७
○ बेदुइनांचे मुक्तजीवन		२०
○ अरबांच्या उदारतेचा प्रतिनिधी हातिम !		२७
○ अरब जीवनातील काव्य		३०
○ अरबस्थानातील स्त्री जीवन		३४
○ अरबस्थानातील परिस्थिती आणि लोकांचा स्वभावधर्म		३८
○ त्रिखंडांशी संबंधित अरब भूमी		४१
○ मुहंमदांचा जन्म		४९
○ मुहंमदांचे पूर्वज		५२
○ मुहंमदांचे आरंभीचे जीवन		५५
○ बिनगाजावाजाची पंधरा वर्षे		६०
○ प्रकाश पर्वतावरील ईश्वरी संकेत		६२
○ मुहंमदांचे पहिले अनुयायी		६७
○ प्रचारात प्रखरता		७१
○ बाणेदार धर्मनिष्ठा		७७
○ कसोटीचा काळ		८४
○ आशानिराशांचे झोके		९०

○ विरोधकांच्या गुप्त मसलती		९७
○ नवराष्ट्र निर्मितीचे प्रयत्न		१०२
○ नवशासनतंत्र		१०८
○ रक्ताचे पाट वाहिले !		११२
○ ज्यूंशी झगडा		११६
○ अपार उदारता		१२३
○ संकटांचा मुकाबला		१२७
○ विजयी वीराप्रमाणे पुन्हा मक्केत		१३०
○ धर्मप्रसार		१३५
○ मुहंमदांचे सफल जीवन		१४१
○ अखेरचा उपदेश		१४५
○ निरवानिरव		१४९
○ क्षमामूर्ती मुहंमद		१५३
○ दिव्यभव्य जीवन		१५९

मानव समाजाच्या अभ्यासाची चार रूपे

या जगात महान विभूती जन्माला येतात, लोकोत्तर पुरुष जन्माला येतात. जगाच्या गाड्याला ते प्रचंड चालना देतात. एखादा बुद्ध, एखादा ख्रिस्त, एखादा मुहंमद येतो व कधीही न संपणारी गती व प्रेरणा जगाला देतो. या ज्या महान व्यक्ती असतात, त्यांना मुरड घालावी लागते. त्यांच्या मूळच्या कल्पना समाजात शिरताना बदलत असतात. त्या जशाच्या तशा राहत नाहीत. बुद्ध धर्मातील, ख्रिस्ती धर्मातील किंवा इस्लामी धर्मातील कल्पना मूळ धर्मसंस्थापकांच्या मनात जशा असतील तशाच राहिल्या असे नाही. त्या लोकोत्तर विभूतींचा प्रचंड परिणाम झाला यात संशय नाही. परंतु समाजव्यापक असे जे इतर प्रवाह, त्यांच्याशी या लोकोत्तर विभूतींच्या विचारप्रवाहासही समरस व्हावे लागले. तेव्हाच त्यांचे विचार पुढे जाऊ शकले. एरवी ते पुढे सरकते ना ! कधी मूळच्या कल्पना अधिक विकसित व प्रगल्भ होत, कधी त्या विकृतही होत; परंतु असे होणे अपरिहार्यच असते. संस्कृतीच्या विशिष्ट पायरीवर असणाऱ्या लोकांच्या सर्वसामान्य गरजांना अनुरूप असेच स्वरूप या नव विचारांसही घेणे प्राप्त होते. म्हणून इतिहास हा नेहमी बनत असतो, वाढत असतो. इतिहास म्हणजे एक अखंड गतीचा प्रवाह आहे. भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे नवनवीन कल्पना येतात. आर्थिक जीवनाचे तर फारच महत्त्व असते. समाजाच्या आर्थिक स्थितीमध्ये संस्कृतीची, त्या-त्या समाजातील गुणादुर्गुणांची मुळे असतात. संस्कृतीचा व कलांचा अभ्यास करताना आर्थिक रचनेचा अभ्यास अत्यावश्यक असतो. नवीन नवीन काळात नवीन दृष्टी येते. पूर्वीच्या कल्पनांना निराळे अर्थ मिळतात. त्यांना नवीन रंग चढतात. जुन्या संस्थांत नवीन अर्थ दिसतो. त्यांचे नीट परीक्षण, निरीक्षण होऊ लागते. म्हणून कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व, विभूतीचे विभूतिमत्त्व पाहताना

तिच्या सभोवतीची परिस्थिती पाहणे आवश्यक असते. परिस्थितीच्या प्रभावळीतच त्या त्या व्यक्तीचे सम्यक् दर्शन आपण घेऊ शकतो. कोणी म्हणतात, परिस्थिती माणसाला बनवते. कोणी म्हणतात, महापुरुष परिस्थितीला कलाटणी देतात. सत्य दोहोंच्यामध्ये आहे. परिस्थिती माणसाला बनविते व माणूसही परिस्थितीला रंगरूप देत असतो. व्यक्ती व समाज एकमेकांवर परिणाम करीत असतात. समाजच नव्हे तर बाह्य भौगोलिक स्थितीही व्यक्तीवर परिणाम करत असते. इतिहास म्हणजे काय? इतिहास म्हणजे अनंत इच्छाशक्तीचे अन्योन्य परिणाम होऊन सतत बनत जाणारा महान् प्रवाह. इतिहासाकडे पाहण्याची ही अत्यंत शास्त्रीय दृष्टी आहे.

समाज पायऱ्यापायऱ्यांनी वाढत आला आहे. सृष्टी एकदम कधी उडी मारीत नाही. मार्क्सवादी म्हणतात की, कधीकधी एकदम उड्या मारण्यात येत असतात. परंतु या ज्या उड्या वाटतात, या ज्या बाह्यतः क्रांती किंवा उत्पात वाटतात, त्याही उत्क्रांतीतीलच एक प्रकारच्या पायऱ्या असतात. दुसरे म्हणतात, सर्वत्र सर्जन व विनाशन सदैव चालले आहे. हरघडी मोडतोड, अंतर्बाह्य चालली आहे. प्रत्येक क्षणाला जन्ममरण आहे. काही तरी जाते, काही नवीन येते. क्रांती म्हणजे उत्क्रांतीचे जरा विशाल व भव्य स्वरूप !

सामान्यतः व्यक्तीच्या जीवनात जे नियम तेच समाजाच्याही. आपण पदोपदी काटेकोर विचार करून थोडेच वागत असतो? प्रत्येक क्षणी साधक-बाधक विचार करीत कोण बसतो ? पुष्कळ वेळा विचार आपल्यावर लादला जातो. आपण खातो, पितो, झोपतो त्या वेळेस का मोठी विचारक्रिया चालू असते ? परंतु, जेव्हा एखादा प्रश्न उद्भवतो, तेव्हाच आपली बुद्धी जागते. आपला दैनंदिन सामान्य व्यवहार म्हणजे आपल्या ठीक सवयींचा, आपल्या लहरींचा, वासनाविकासांचा परिणाम असतो. बुद्धी दक्षणी येत नाही. बुद्धिदेवताही मागून येते. सवयींना बुद्धीने सुसंस्कृतपणा आला असेल, परंतु तेथे बुद्धी असतेच असे नाही. बुद्धी नेहमी मागे राहते आणि सवय, आपले रागद्वेष, आपल्या आवडी-निवडी यांनाच अग्रस्थान असते.

जसे व्यक्तीचे तसेच समाजाचेही. समाजसुद्धा सवयी, रूढी, रागद्वेष यांनीच वागतो. म्हणून समाजातील रूढी, आवडी-निवडी, दंतकथा, भावना, वासनाविकार या सर्वांचा अभ्यास करावा लागतो. बुद्धिवादाइतकीच त्यांच्या अभ्यासाचीही जरूरी असते. समाजाचा इतिहास पाहणाऱ्याने त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहता कामा नये.

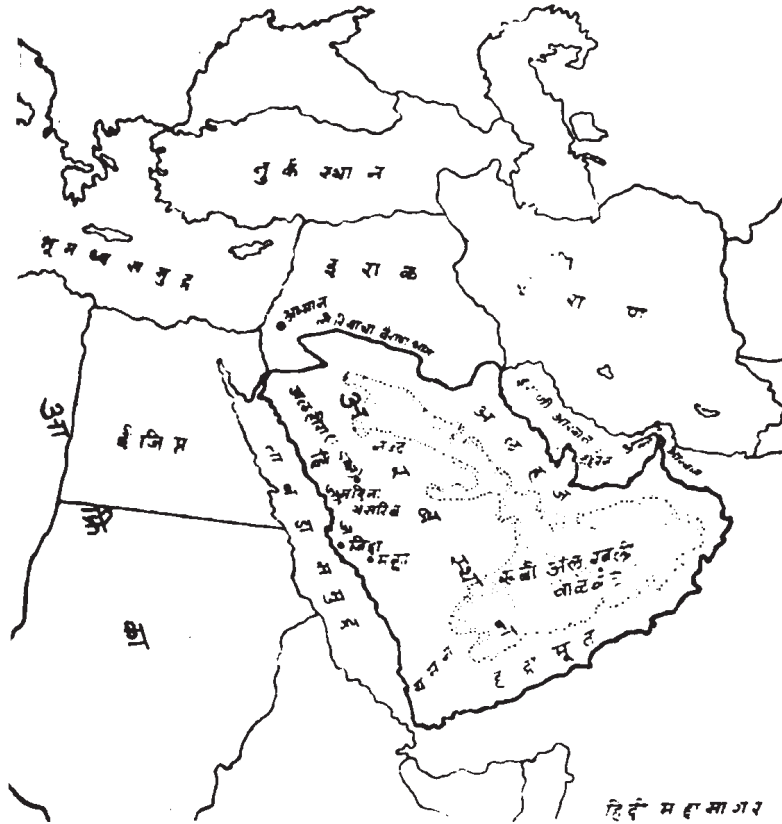
शास्त्रज्ञाला सोने किंवा खडू सारख्या किमतीचा. विचाराच्या तत्त्वज्ञानाच्या उच्च स्वरूपांचा अभ्यास जसा महत्त्वाचा तद्वत् अंधविश्वास, चालीरीती, भोळसट कल्पना, लोकरूढी, दंतकथा यांचा अभ्यासही महत्त्वाचा. मानवी जीवनावर या सर्वांचा कसकसा परिणाम होतो हे पाहिले पाहिजे.

मानवी समाजाचा अभ्यास तीन रूपांत करायचा असतो :

१. भौतिक, भौगोलिक, आर्थिक स्वरूपात,
२. भावनात्मक स्वरूपात,
३. बौद्धिक स्वरूपात,

मानवी सुधारणेचा विचार करताना बाह्य जीवन, कलात्मक जीवन, वैचारिक जीवन या तिहींचा विचार करावा लागतो आणि उत्क्रांतीचा वा क्रांतीच्या दृष्टीने करावा लागतो. चौथीही एक गोष्ट असते. ती म्हणजे आध्यात्मिकता. म्हणजे भौतिक, भावनात्मक व वैचारिक गोष्टींचा आपल्या मनावर होणारा परिणाम. कोणी म्हणतात की, वैचारिक स्वरूपात ही गोष्ट येऊन गेली; परंतु वैचारिक जीवनाच्याही पलीकडे जाणारी आध्यात्मिकता असते.

संस्कृतीचा भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीशी फार निकट संबंध असतो. आपलाच हेका धरणारे अंध लोक काही म्हणोत, मनुष्य हा परिस्थितीचा प्राणी आहे, ही गोष्ट नाकारता येणार नाही. मनुष्य आणखीही काही अधिक असतो. परंतु परिस्थितीचाही तो असतो. शंभरांपैकी नव्वद लोक परिस्थितीशरण असतात. एखाद्या विशिष्ट देशातील संस्था कोणत्याही असोत. त्या-त्या संस्था त्या-त्या देशातील विशिष्ट परिस्थितीमुळेच संभवल्या असे दिसून येईल. मुहमदांनी जो धर्म दिला, जे नियम दिले, जी नीती दिली, ज्या संस्था दिल्या, त्यांचे स्वरूप नीट समजण्यासाठी अरबस्थानची परिस्थिती पाहिली पाहिजे. अरबस्थानातील परिस्थितीच्या प्रभावळीत मुहंमदांना पाहू या, म्हणजे त्यांचे कार्य नीट कळेल. कोणत्या मर्यादांत, कोणत्या लोकांत, कोणत्या प्रदेशांत, कोणत्या परिस्थितीत त्यांना काम करायचे होते ते पाहू या.

इस्लामची जन्मभूमी

ते पहा अरबस्थान, ईजिप्त व असीरिया यांच्यामधला हा प्रदेश. एक चमत्कृतिमय प्रदेश. कोणालाही शरण न जाणारा व कोणालाही फारसा माहीत नसलेला प्रदेश. सीझर व खुश्रू यांच्या फौजा जात-येत, तेव्हाच थोडासा परिचय या देशाचा होई. इराण, ईजिप्त, रोम, बायझंटायन सर्वांनी हा प्रदेश जिंकण्यासाठी प्रयत्न केले; परंतु प्रयत्न अपयशी ठरले आणि अलेक्झांडरही आपली स्वप्ने मूर्त करण्यासाठी गेला असता तर त्यालाही या देशात जीवनातील पराजयाचा पहिला धडा कदाचित शिकावा लागला असता ! प्राचीन काळची ही सारी राज्ये, साम्राज्ये गडगडताना अरब पाहत होता. तो स्पर्धाक्षेत्रात कधी शिरला नाही, युद्धक्षेत्रात उतरला नाही. खुश्रू व सीझरची सैन्ये येत-जात, लढत. परंतु कोणाचीही बाजू घेऊन अरबाने आपला हात उचलला नाही.

असा हा शांत, स्वस्थ अरेबिया. आपल्या मुक्या निःस्तब्ध गूढतेतून आता प्रकट होणार होता. एक हजार वर्षांपर्यंत परकियांच्या दृष्टीला दृष्टी न देणारा हा विजनवासी, एकांतप्रिय अरब साऱ्या जगाचे डोळे स्वतःकडे ओढून घेणार होता. स्वतःच्या प्रेरणेने अरबस्थान स्वतःच्या जीवनावरील पडदा फाडून देणारे होते. हे शांत स्तब्ध लोक साऱ्या जगातील राज्ये, साम्राज्ये स्वतःच्या पायांपाशी आणावयास उभे राहिले. आपल्या किल्ल्यांतून ते बाहेर पडले.

साराच अरेबिया अज्ञात होता असे नाही. नकाशात जरा पाहा. आशियाच्या उजव्या कानातील हा सुंदर लोलक जरा पहा. दक्षिणेस हिंदी महासागर, पूर्वेस इराणचे आखात, पश्चिमेस तांबडा समुद्र व उत्तरेस सीरियाचा वैराण भाग. अरबस्थानचे सामान्यतः दोन भाग पाडता येतील. मधला भाग मध्य अरबस्थान. ही केवळ

वालुकामय प्रदेश आहे आणि या वालुकामय प्रदेशाभोवती समुद्राच्या तिन्ही बाजूंनी असणारा भाग हा दुसरा भाग. तसे इतर पुष्कळ भाग आहेत. हवा, पाणी, सुपीकपणा, लोकांच्या चालीरीती, एवढेच नव्हे तर तोंडवळे यांतही फरक आहेत. अरबस्थानच्या उत्तरेचा डोंगराळ मुलूख यात 'अलहिरा' हा भाग येतो. याला 'गस्सान' असेही म्हणत. या भागाला रोम व इराण यांचे प्रभुत्व बहुधा आलटून-पालटून पत्करावेच लागे. पश्चिमेकडचा भाग हा सर्वात महत्त्वाचा आहे. या भागाला 'हिजाज' असे नाव आहे. या भागातच 'मदिना' हे प्रसिद्ध व पवित्र शहर आहे. त्याचे इस्लामपूर्व नाव यसरिब असे होते. मक्का शहर याच भागात. मक्केची यात्रा करणारे हाजी लोक ज्या बंदरात उतरतात ते जिद्दा बंदरही याच भागात. मक्का, मदिना ही शहरे समुद्रापासून आत आहेत. तांबड्या समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्याकडे पाहा. लाल दगडाचे सुळके रागाने जणू समुद्रात घुसत आहेत असे येथे दिसेल; परंतु लाल लाटांच्या माऱ्याला भिऊन हे पहाड मागे मागे जात आहेत. चला त्यांच्या पाठोपाठ, किनाऱ्याकडून या पहा एका पाठीमागून एक अशा डोंगराच्या, टेकड्यांच्या रांगा आहेत आणि या टेकड्यांच्या अधूनमधून एखादी हिरवळीची दरी आहे. त्या हिरवळीच्या जागी अरबांची एखादी वसाहत असायची. तेथे अरब आपल्या शेळ्यामेढ्यांना पाणी पाजत आहेत असे दिसे. पावसाच्या पाण्याने बनणारे प्रवाह तेथे टिकत नसत. तप्त भूमीत लगेच शोषले जात. परंतु वाळूत घुसलेल्या या पाण्यातून मध्येच एखादा झरा अखंड व अनंत असा वाहताना आढळे. वाळवंटातील भटके लोक अशा वनस्थलीस जीव की प्राण मानीत. आजूबाजूस उजाड, भगभगीत, रखरखीत भाग आणि मध्येच परमेश्वराची ही वाहती करुणा झुळझुळ करीत असे. अशा या मधल्या जागा बघत, टेकड्या चढा व उतरा. सर्वत्र एकच प्रकार दिसले आणि येता येता शेवटच्या सर्वांच उंच अशा रांगेवर तुम्ही याल. तेथून पूर्वेकडे पाहा. काय बरे दिसते ? तुम्हाला अनंत निःस्तब्ध असे वाळवंट दिसेल. अरबांशिवाय तेथे कोण राहील ? कोण जगेल ? एकीकडे टेकड्या व एकीकडे अनंत वाळवंट. यांच्या मधल्या या भागाला हेज, हिजाज असे म्हणतात. या शब्दाचा अर्थ मधली जागा असा आहे. इस्लामची जन्मभूमी ती ही. इस्लामी धर्माचे बाळ येथे पाळण्यात घातले गेले. या वाळवंटातून पुढे गेले की नज्दचे डोंगरपठार येते. हिजाज व नज्द या भागातील अरब जातीच मुहंमदांच्या पहिल्या प्रथम अनुयायी झाल्या. या भागास सोडून नैऋत्येकडे चला.

त्या भागास यमन म्हणतात. यमनेच्या पूर्वेस हद्रामूत हा भाग आहे. पूर्व किनाऱ्यापर्यंत हा भाग गेला आहे. पूर्वेस आर्म्सच्या आखाताजवळ आर्म्स भाग. पश्चिमेकडे अगदी दक्षिणेकडे यमन आहे, तसाच पूर्वेकडे अगदी दक्षिणेस अम्मान हा भाग आहे. पूर्व व पश्चिम यांच्यामधील भागात एके ठिकाणी 'अल्-हझ' नावाचे वाळवंट आहे व ते थेट पुढे बहरिनपर्यंत पसरलेले आहे. या वाळवंटातून मधूनमधून सुपीक भाग आहेत. वाळवंटातील ही आधारस्थाने, निवासस्थाने !

◆◆◆